

ראשונה בשימור

ביצות החולה היו בעבר עולם קסום ועשיר של חי וצומח עד שהוחלט, עם קום המדינה, לייבש את הביצות ואת האגם ולהפוך אותם לשדות חקלאיים. רק חלק קטן מנופי האגם נשמר ומאפשר לנו גם היום לפגוש בעשרות אלפי עופות, צמחי מים נדירים ובעלי חיים בשמורת הטבע הראשונה בארץ

כתב וצילם: ד"ר עוזי פז, חוקר החי והצומח של ארץ ישראל

התקופה העות'מאנית (סוף המאה ה-19 ועד 1918) ובמשך ימי המנדט הבריטי (1918-1948). אולם בשטח כמעט לא קרה דבר. עם קום מדינת ישראל ראו בייבוש ביצות החולה פרויקט בעל חשיבות לאומית, כחלק מהאסטרטגיה ששררה באותם הימים של "כיבוש השממה". תלו בייבוש תקוות רבות, ובהן תוספת קרקע חקלאית, ניצול הכבול לדישון, לתעשייה ולאנרגיה, הגדלת פוטנציאל המים על ידי הפחתת ההתאדות והדברת הקדחת.

בדו"ח משנת 1924 צוין אמנם כי עמק החולה הוא אחד המקומות הפגועים ביותר במלריה בעולם, אולם יתוש האנופלס, מעביר המלריה, הודבר למעשה בעקבות השימוש בדי-די-טי, מ-1945.

כך או אחרת, הייבוש החל ב-1951 והסתיים ב-1958, בימים שבהם "הגופים הירוקים" טרם קמו אפילו בתודעה. אולם המחשבה כי עולמה המיוחד של החולה עומד בפני כליה, הזעיקה חובבי טבע אחדים ובראשם הזואולוגים פרופסור היינריך מנדלסון, ופרופסור אמוץ זהבי, שפעלו כדי להותיר שמורת טבע בתוך השטח המיועד לניקוז. הם נתקלו בהתנגדות עיקשת ולעתים ביחס של זלזול, אולם בסופו של דבר מאבקם נשא פרי ושטח המשתרע על פני כ-4,500 דונם אושר להיות שמורת טבע. זו הייתה שמורת הטבע הראשונה בישראל.

מפגש של צמחים ובעלי חיים ממקורות מוצא שונים ורחוקים

מיקומן המיוחד של ביצות החולה במערכת של אסיה, לא הרחק מאפריקה ולאורך הבקע הסורי אפריקני החם, ובטווח קרוב למדי מאירופה, אפשרו וקיום לצמחים ולבעלי

שמורת החולה. גומא הפפירוס - הצמח השולט בביצה

גם לא עיבדה את אדמותיהם אלא את שוליהן בלבד, ולכן ליישוב היהודי המתחדש בארץ היה קל לרכוש קרקעות אלה. מרבית הביצות שברחבי ארץ ישראל נוקזו ויובשו בין שנות ה-20 וה-40 של המאה ה-20, ועד קום מדינת ישראל, בשנת 1948, נותרו כמעט רק ביצות הפולג (כ-2,500 דונם שנוקזו רק ב-1959), שריד לביצות הנעמן (כיום שמורת הטבע בעין אפק) ובעיקר ביצות החולה.

הולדתה של שמורה

ביצות החולה היו שטח המים הגדול ביותר בקצהו הדרומי של הלבנט. היה כאן המרכז הגדול והחשוב ביותר של צמחי מים בכל רחבי המזרח התיכון וריכוז נדיר של בעלי חיים: דגים, עופות ויונקים. תכניות לייבוש הביצות הוכנו כבר בשלהי

בעה גושי ביצות ששטחן הכולל היה כ-180 אלף דונם השתרעו ברחבי ארץ ישראל בראשית המאה ה-20. הגדולה שבהן הייתה בעמק החולה ושטחה, עם האגם שהשתרע מדרומה, היה כ-62 אלף דונם. רבים עדיין רואים בביצה קרקע מבוזבזת, חסרת ערך כלכלי, שטח המאדה מים רבים ומקור למחלות - בעיקר לקדחת. המודעות בדבר חשיבותן של הביצות כמקום חיות למגוון ביולוגי עשיר ומגוון, ולעתים מזומנות כפילטר לקליטת זיהומים הנישאים בזרמי המים, התעוררה רק במחצית השנייה של המאה ה-20 וטרם חדרה באופן מלא לתודעה. במאה ה-19 כמעט לא התקיימו יישובים ליד הביצות בארץ בשל החשש מקדחת. האוכלוסייה הערבית התרחקה מהם ולרוב

אלפי שקנאים מגיעים לשמורה לנוח ולאכול בדרכם הארוכה דרומה

הקורמורנים - אורחי חורף שכיחים בשמורה

שביל המטיילים בשמורת החולה

חיים ממקורות מוצא שונים ורחוקים, זה בצד זה. צמחים ובעלי חיים אפריקניים-טרופיים התפשטו צפונה עד כאן, ובה בשעה היו ביצות אלה גם קצה גבול תפוצה דרומי לאלמנטים צפוניים. כאן גם היה, פחות או יותר, קצה תחום התפשטותם מערבה של אלמנטים טרופיים-אסיאתיים. ביצות החולה היו גם מעון חורף חשוב לעופות מים אירופאיים ו"תחנת תדלוק" חשובה ביותר לאורך נתיב הנדידה של עופות בדרכם לאפריקה וחזרה.

הצמח הבולט ביותר בביצות היה גומא הפפירוס. חברת הצמחים שבה הוא שלט השתרעה על פני כ-13 אלף דונם. זהו צמח ממוצא טרופי שהגיע כאן לגבול תפוצתו הטבעי הצפוני ביותר. בסמוך לו, ולמעשה בצלו, צמחו צמחים צפוניים שהגיעו כאן לגבול תפוצתם הדרומי ביותר עלי אדמות כגון: נימפאה לבנה ואיריס ענף.

באגם החולה, בביצה ובנחלים שהתנקזו אליהם, חיו 16 מיני דגים, אך הם התקבצו לכאן מכל קצוות הארץ. ראויים לאזכור מיוחד שלושה מיני דגים אנדמיים, שזה היה מקום חיותם היחידי והבלעדי בעולם: לבנון החולה, נון החולה וטברנון סימון. חי כאן גם מין מיוחד של דו-חיי - עגולשון שחור גחון (מין קרוב לקרפדות), שבטרם כלה מן העולם בגלל הייבוש, נאספו ממנו חמישה פרטים בלבד.

חשיבות רבה יותר הייתה לחולה עבור העופות: יותר מ-30 מינים קננו בשטח, לכמה מהם היה זה תחום הקינון הבלעדי או העיקרי בארץ. עם אלה נמנו, בין היתר, טבלן מצויץ, אנפה אפורה, ברווז משויש, צולל ביצות, זרון סוף, עיטם לבן זנב, מירומית שחורה ונחליאלי צהוב. בנוסף, החולה היוותה את המעון החשוב ביותר בארץ לעופות מים חורפים ובהם מיני דורסים אחדים, ברווזים, אנפות שונות, קורמורנים ועוד.

השכיח מבין היונקים בחולה היה חזיר הבר. בסוף ימי המנדט זה היה למעשה מפלטו האחרון בארץ, לאחר שניצוד בכל אזוריה האחרים. היו כאן גם שלושה נציגים לטורפים שמהם ראויה לציון מיוחד הלוטרה, כלב הנהר, שמוצאה מאירופה, וארץ ישראל היא גבול תפוצתה דרומה. ב-1935 נכתב כי התושבים המקומיים צדים ממנה כל חורף

כ־100 פרטים (כיום היא נדירה ביותר וכל מפגש עמה הוא חג לחובבי הטבע).

נברן המים הוא עוד יונק עם סיפור מעניין. מוצאו באירופה ואף הוא הגיע כאן לגבולו הדרומי. אף זואולוג לא הצליח להניח עליו את ידו או ללכודו במלכודת. העדות היחידה לקיומו כאן הן גולגולות שנמצאו בצנפות של תנשמות שחיו ליד האגם.

יונק נוסף שחי באגם ובביצות הוא הג'מוס. מוצאו בדרום־מזרח אסיה והוא הובא, ככל הנראה, למזרח התיכון רק במאה השישית־שביעית (לפיכך, נראה כי הוא אינו ה"תאו" המקראי, כפי שרבים נוטים לחשוב, ובכל זאת כך נקבע שמו העברי). בימי המנדט הבריטי היו בעמק כ־6,000 ג'מוסים. רועיהם ברחו לגולן בעת מלחמת השחרור והג'מוסים יחד אתם. בעמק לא נותר מהם זכר (העדר המצוי היום בשמורה, כמו גם באתרים נוספים כאגמון ועין אפק, הובא מבקעת הבטיחה לאחר מלחמת ששת הימים).

ראשית השמורה - היכחדות מיני חי וצומח

גודלה הראשוני של השמורה נקבע לכ־4,300 דונם, ומיקומה נקבע בפינה הצפון־מזרחית של האגם, על גבול הביצות - תחום שבו מגוון הצומח היה העשיר ביותר. המקום נבחר, בין היתר, כי נחל עינן (הבאריד) התנקז לשטח זה, ולכאורה אמור היה להבטיח אספקה סדירה של מים נקיים לשמורה. יתר על כן, היה זה גם מקור של מים חמימים בטמפרטורה של 21.50 מעלות צלסיוס במשך כל ימות השנה, שהיו חיוניים ביותר להבטחת קיומם של האלמנטים הטרופיים בימי החורף.

מחפר צף הובא במיוחד מארצות הברית כדי לכרות את תעלות הניקוז בשטח הביצה והאגם. הוא שפך תוך כדי חפירתו סוללות בוץ ממזרח ומדרום לשטח שיועד לשמורה, במגמה לשמור על מפלס המים המקורי - כשני מטרים מעל לפני השטח שיחשפו עם הייבוש. אולם עם פריצת "הפקק" שהיה בדרום האגם המקורי ב־1958, וירידת מפלס המים, התברר כי הסוללות לא עמדו בייעודן. המים חלחלו דרכן ועד מהרה מפלסם בשמורה ירד בשיעור ניכר בהשוואה לתכנון.

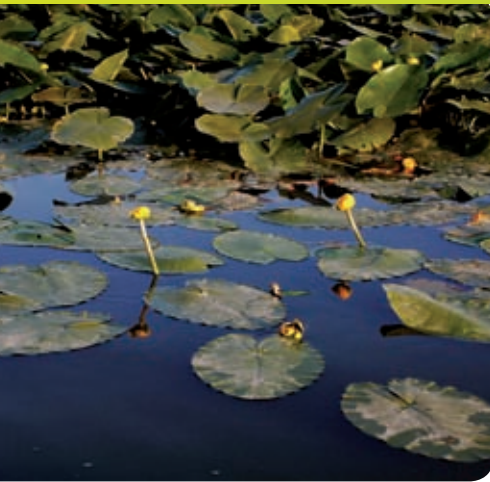
הג'מוסים הובאו לשמורה מבקעת הבטיחה לאחר מלחמת ששת הימים

בניגוד לדגים רבים שנכחדו מאז ייבוש הביצות, השפמנונים גדלו והתרבו

זוג שחפיות ים במנוחה מעל הקינון באי המלאכותי שנבנה למען בשמורה

הנופר מלבלב ופורח באביב

הנוטריה שפלשה לשמורה ומתרבה בה

אוכלוסייתם האירופית חולפת בשמי הארץ. רובם מקננים בשפך הדנובה אל הים השחור והם חורפים באגמי מזרח אפריקה. בדרכם הם חולפים מעל לעמק החולה, נוחתים בה למנוחה ולאכילה ולמחרת בבוקר ממשיכים בדרכם. מבין המינים המקננים בשמורה בולטות במיוחד האנפות. לרוב הן מקננות במושבה גדולה ובה אנפה ארגמנית, אנפית בקר, אנפת לילה ואנפית סוף. עבור שחפית הים נבנה אי מיוחד כדי שתוכל לקנן עליו. שמורת הטבע החולה הוכרזה רשמית ב-1964. השמורה אמנם אינה ממלאת את כל הציפיות של מתכנניה, אך על פי כן שרד בה עולם טבע עשיר ומגוון. התכניות לייבוש לא עמדו במבחן המציאות. וכך הניסיון והידע שנרכשו בשמורה סייעו לתכנון האגמון שנחפר בראשית שנות ה-90 של המאה הקודמת, כחלק מהשיקום של אדמות הביצה, והוא אכן שוקק חיים.

עשבים רעים, שהתפשטו גם על הסוללות שביתרו את השמורה לאורך התעלות, שנחפרו בה לצורכי שיט מטיילים.

שיקום השמורה - עולם טבע עשיר ומגוון

חרף הידלדלותה של השמורה והכחדת רבים ממרכיביה, נותרו בה ערכי טבע רבים, בהם הגומא ששגשג על פני כ-850 דונם (וכיום מסיבות לא ברורות הוא הולך ונסוג עד כי קיים חשש שייעלם לחלוטין בתוך שנים אחדות). במקביל ננקטו גם צעדים להרבות ולהשיב צמחים שנכחדו כגון הנופר, שצמח ופרח באגם המקורי במשטחים. צמח נוסף שנכחד מהשמורה, אך שרד בפינות אחדות ברחבי העמק, הוא האיריס הענף. גם צמחיו הועתקו אל השמורה ונקלטו יפה, ומאז הם פורחים בה כל שנה באביב המאוחר. לעומת זאת הניסיונות לשחזר את הנימפאה הלבנה לא עלו יפה עד כה.

גם עולם החי נפגע קשות. מ-16 מיני הדגים שחיו בביצות ובאגם נותרו מעטים בלבד, וביניהם האמנונים. דג שלא נפגע מהייבוש הוא השפמנון. נהפוך הוא - הוא התרבה מאוד ומגיע לאורך כמטר וחצי ולמשקל של 20 ק"ג. גם הקרפיונים, שהגיעו מבריכות הדגים, התרבו ומשקלם עשוי להגיע כדי 10 ק"ג.

מספרן של הלותרות פחת במידה רבה ביותר ואילו הנוטריות התרבו. אלה הובאו ארצה מדרום אמריקה כחיות פרווה וגם כדי לסייע במלחמה בצמחי הקנה שעטרו את בריכות הדגים, בימים שטרם השתמשו בקוטלי עשבים למטרה זו. הנוטריה, שפלשה לשמורה, היא מכרסם הניזון ממזון צמחי, והיא כמעט חיסלה את צמחי הסוף והנימפאה הלבנה מרחבי השמורה.

רבים ממיני העופות שדגרו בארץ (חלקם רק בחולה) אינם נמנים עוד עם העופות המקננים בארץ או כמעט אינם נמנים עליהם. לעומתם, העופות החורפים (למעט מין אחד - הנחשון שנכחד) מצאו תחליף הולם בבריכות הדגים שנחפרו בעמק החולה, ולאחר מכן גם בשמורה ובאגמון. בעת הנדידה אפשר לצפות בשמורה כמעט בכל מיני עופות המים המוכרים בארץ. אולם הנדידה המרשימה ביותר היא נדידת השקנאים. ככל הנראה כל

לטיול יצאנו

איך מגיעים: 3 ק"מ לאחר צומת יסוד המעלה (כביש 90, ראש פינה-קרית שמונה) פונים מזרחה.

משך הסיור: שעה-שעה וחצי (עם נגישות לנכים)

למי מתאים: לכל המשפחה

לא לוותר: על העופוריה - מרכז

מבקרים שבו אפשר לראות, בין היתר,

סרטון המסביר על היווצרות עמק

החולה וייבוש האגם והביצות ולצפות

בסרט בתלת מימד, עם אפקטים

מרהיבים, על נדידת הציפורים.

שעות פתיחה: כל השנה:

8:00-16:00, שישי וערבי חג:

8:00-15:00, שבת 8:00-16:00.

עלות כניסה: 30 שקלים למבוגר,

18 שקלים לילד

לפרטים נוספים: 04-6937069,

www.parks.org.il

מהאגם הגדול שתוכנן נותרו כ-270 דונם בלבד (כעשירית מהתכנון המקורי), גומא נבט בשטחים שהמים נסוגו מהם, שטחי ביצה לשעבר התייבשו ובקרקע הכבול שנחשפה פרצה שריפה שנמשכה שבועות אחדים.

בינתיים הורידו הקידוחים את שפיעת מעיין עינין ובהיעדר די מים, צומצם שטח השמורה לכדי 3,080 דונם (הוא גודלה גם כיום), ומפעיליה נאלצו לקבל את מי ריקון בריכות הדגים, על שפע חומרי הדישון וחומרי ההדברה שהיו בהם, לרבות הטלות פראיות בעיקר של קרפיונים. נופי המים הרדודים נעלמו ומרוב חברות צומח המים לא נותר כמעט זכר. טיב המים הירוד גרם להיעלמם של רוב צמחי המים הטבולים והצפים, ומהם צמחים מיוחדים כגון נאדיד המים, צמח יחיד בארץ שניזון מ"אכילת" חרקים שנלכדו בנאדיותיו שצפו על פני המים.

גם רבים מצמחי הביצה המיוחדים, כגון שרכיית הביצות, נימפאה לבנה, האיריס הענף ועוד, נכחדו. קנה השתלט על כ-1,000 דונם ומנע מצמחי ביצה אחרים להתקיים בשכנות לו. על האזורים שהתייבשו (כמחצית מהשמורה) השתלטו